

Jung és a szimbólumai – egy történet és egyes következményei

Jung and His Symbols – a Story and Some of its Consequences

György Péter Hárs CSc

harsgyp@gmail.com

Initially submitted September 12, 2018; accepted for publication October 18, 2018

Abstract

This essay is about the Freud-Jung-Ferenczi relationship from a different point of view. I do not want to discuss supposed scientific conflicts but to expose the personal motivations behind them. There were some motives – like Freud's essay of *Totem and Taboo* or Ferenczi's researches on symbols – that played some role in the changes of their interrelations. However, this series of events resulted positive outcomes in the history of psychoanalysis – as the theory of symbols or the mutual analysis.

Kulcsszavak: szimbólum, vallás, okkultizmus, kritika, kölcsönös analízis

Keywords: symbol, religion, occultism, criticism, mutual analysis

Nehéz, csaknem kilátástalan helyzetbe kerül az, aki Jung 1945 előtti, magyarországi vagy a (magyar) pszichoanalízis akkori alakulásában betöltött szerepéről kíván beszélni. Ilyen történet ugyanis nem mondható, mert nem létezik. Még Harmat Pál vaskos monográfiája (Harmat, 1994) sem szentel külön fejezetet Jungnak és magyar követőinek. Létezik viszont egy másik narratíva, ami éppen arról szól, hogy miért nem íródott bele Jung a magyar pszichoanalízis történetébe. Harmat ezt a magyar pszichoanalízis racionalitás iránti hagyományos vonzódásának tudja be, ami kivetette magából az irracionális irányába (is) hajló Jungot.

A helyzet azonban, véleményem szerint, ennél sokkalta bonyolultabb. Megpróbálok itt föltérképezni egy történetet, amelynek első lépései a múltba vezetnek vissza, a következők viszont – Jung szellemiségének is megfelelően – egy potenciális jövő felé is mutathatnak.

Tehát Jung és a magyar pszichoanalízis – nevezetesen akkoriban ez Ferenczit jelentette – kapcsolatának egy lényeges epizódját ismertetem, a Junggal való szakításig. Itt fogok kitérni a szakítás elméleti és gyakorlati pozitív hozadékaira.

Következésképpen nem fogom részletesen fölemlíteni azokat az életrajzi és pszichológiai történeti tényeket, amelyek közismertek, vagy bárhol könnyen elérhetők.

1. *A Freud – Jung – Ferenczi dráma.* Kezdjük a történeti rekonstrukcióval. Jung magyarországi szereplése tulajdonképpen 1905-ben kezdődik, amikor is a X. Nemzetközi Alkoholellenes Kongresszuson Stein Fülöp¹, Ferenczi kollégája, megismerkedik Eugen Bleulerrel², Jung akkori főnökével a burhölzli klinikán. Stein a rákövetkező két évben, Zürichben bekapcsolódik Jung asszociációs kísérleteibe, majd 1907-ben, amikor Jung Budapesten átutazik, bemutatja őt Ferenczinek. Ferenczi Jung révén ismerkedett meg Freuddal is, az asszociációs technikával is. A következő fontos dátum 1909. Egyrészt ekkor utazik Freud, Jung és Ferenczi társaságában az Egyesült Államokba, másrészt Décsi Imre³ – akiben Ferenczi

¹ Stein Fülöp (1868 – 1917): magyar elme- és ideggyógyász, az antialkoholizmus képviselője. Ferenczi és Stein a Budapesti Királyi Orvos egyesület elme-és idegkórtani szakosztályának üléseiről ismerte egymást.

² Eugen Bleuler (1857 – 1939): svájci pszichiáter.

³ Décsi Imre (1881-1944?) – eredeti nevén Deutsch: elme- és ideggyógyász, újságíró. A magyarországi – stekelista -

később riválisát látta a magyar pszichoanalitikus egyesület vezetése szempontjából – hat hónapot tölt Jungnál, szintén Stein Fülöp révén. Szilágyi Géza⁴, a költő és a magyar egyesület tagja, 1914-es, a magyar pszichoanalitikus irodalmat ismertető munkájában elfogultsággal vádolja majd Décsit Jung javára. Ekkorra már megromlott Freud és Jung, Ferenczi és Jung viszonya, de 1912-ben még, Csáth Géza Jung által is ihletett könyvének (Csáth, 1912) megjelenésekor, Ferenczi elismerően ír a műről (Ferenczi, 1912).

A „nagy fordulat” 1913-ban következik be. A müncheni, IV. Pszichoanalitikus Kongresszuson Ferenczi Jung ellen szólal föl, és nem szavaz az újráváasztása mellett. Ugyanezen évben írja meg bírálatát (Ferenczi, 1913a) Jung 1912-es szimbólum-könyvéről (Jung, 1912), és alapítja meg a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesületet.

A Freud - Ferenczi levelezésből az (is) világosan kiderül, hogy a Jung elleni támadás értelmi szerzője maga Freud volt, és Ferenczit szemelte ki ítéletvégrehajtónak – önmagát a háttérbe rejtve. Persze, nézhet így ki a végkifejlet felől. Azonban a dolog nem ilyen egyszerű.

(1) *Prológus. „Atyák és fiak”*. Annyi bizonyos, hogy Ferencziben már 1911-ben megfészkelhetett a sértődöttség és a féltékenység. Április 24-i levelében erről számol be Freudnak: „Décsi egy beteg barátja előtt odáig merészkedett, hogy rólam (az Ön barátjáról) kijelentette, hogy én vagyok ’a legnagyobb sarlatán, aki a 2-3 évig tartó kezeléseket bevezette’. Zsurnalisztikája ugyanakkor tele van homoszexuális lelkesültséggel Jung iránt, akit a ’pszichológia atyjának’ nevez (anélkül, hogy nevén említene).”⁵ (Freud – Ferenczi, 2000, 394. – Ferenczi kiemelései) A levélnek ezek a sorai nemcsak Ferenczi és Décsi viszonyáról szólnak, de Ferenczi Jung ellen hangolódásának és Freud hasonló hangolódásának kezdetére is utal - „az Ön barátjáról”, Jung mint „a pszichológia atyja”.

(2) *Első felvonás. Ügy-eskdedések*. Miközben Jung a könyvén dolgozott, Ferenczit is hasonló kérdések foglalkoztatták, de Jung elutasította az együttműködést. Az előzmények megint csak 1911-ben kereshetők. Májusban Freud beszámol Ferenczinek Jung legújabb terveiről: „Jung írja, hogy az okkultizmust is meg kellene hódítanunk, s engedélyemet kéri, hogy hadjáratra induljon a misztika birodalmába. Úgy látom, egyikőjüket sem lehet visszatartani. Legalább egymással összhangban járnának el – veszélyes expedíciók ezek, és ide nem tudom követni Önöket.” (Freud – Ferenczi, 2000, 399. – az én kiemelésem) Ferenczi válasza (1911. 05. 13.) ambivalens, és érdemes hosszabban idézni: „Az okkultizmus elleni harcot túl korainak tartom, hajlok azonban arra, hogy ha Jung már elő akar állni, együttműködjek vele. Kívánatos lenne, ha erről személyesen tárgyalhatnék vele, s egyáltalán: ha együttműködnénk. Két pszichoanalitikusnak egyébként mégiscsak képesnek kellene lennie arra, hogy a személyes becsvágyat háttérbe szorítva dolgozzanak az ügyért. Az együttműködéshez azonban a jó akarat mellett (ez a tudatos oldal) az összetartozás érzésére is szükség van, azaz a személyes rokonszenvre és barátságra. Ami engem illet, a dolog tökéletesen működhetne. Azt azonban nem tudom, hogy áll ezzel Jung.” (Freud – Ferenczi, 2000, 402. – Ferenczi kiemelése) Lehetetlen nem kihallani ezekből a mondatokból Ferenczi főntartásait. Freud már másnap válaszol: „Én is úgy gondolom, Jungnak és Önnek együtt kellene működniük vagy legalábbis tudniuk egymásról; néhány napja ebben az értelemben írtam neki. Az egyetértésnek azonban az én közreműködésem nélkül kellene létrejönnie Önök között, különben nem lenne életképes. Egyetérték azzal

Független Orvosanalitikus Egyesület tagja.

⁴ Szilágyi Géza (1875-1958): költő, író, újságíró, kritikus. 1914-től a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület tagja.

⁵ Ez a levélrész azért is érdekes, mert fényt vet a Ferenczi és Décsi közti viszonyra is, akik 1911-ben mindketten az országos Betegsegélyző és Balesetbiztosító Pénztár alkalmazottai voltak. Részben azt is megmagyarázza, hogy miért nem lett tagja Décsi Imre a pszichoanalitikus egyesületnek – noha nem tudjuk, ő nem akart-e belépni, vagy Ferenczi gátolta meg. Décsi 1909-ben egyébként hat hónapot töltött Jungnál a Burhölzli klinikán, szintén Stein Fülöp révén. A *Világ* című lapban népszerűsítette a pszichoanalízist.

is, hogy a fellépést még korainak ítéli.”⁶ (Freud – Ferenczi, 2000, 404. – az én kiemelésem) Ferenczi is azonnal válaszol: „Kész vagyok az Ön közbeavatkozása nélkül is kapcsolatba lépni *Junggal*, esetleg szabadságom egy részét Zürichben tölteni. A kérdés csak az, hogy én ajánljam-e fel neki az együttműködésemet vagy az ő meghívására várja. Talán (az Ön levele után) életjelet ad magáról. Mindenesetre a legjobb szándékkal vagyok az együttműködést illetően. Mit gondol *Ön*?” (Freud – Ferenczi, 2000, 405. – Ferenczi kiemelései)

Freud válasza nem túl biztató – holott ő maga kezdeményezte az együttműködést. „Az Ön *Junggal* való együttműködésének, ha egyáltalán létrejön, kölcsönös igényből kell származnia, amely teljesen független tőlem és csak lassan alakul ki. Azt hiszem ugyanis, hogy Jung alapján véve nem szeret együtt dolgozni *senkivel*. Erre való tekintettel kérem, módosítsa programjának azt a részét, amely az Ön zürichi tartózkodására vonatkozik.” (Freud – Ferenczi, 2000, 406. – az én kiemelésem) Ferenczi mintha igazolva látná magát, újra személyes síkra tereli a kérdést: „Az elmondottak alapján fel kell tételeznem, hogy amikor a zürichi utazással kapcsolatos terveim módosítását ajánlja, arra gondol, hogy tegyek le Jung meglátogatásáról. Lehangelően hat rám, hogy a pszichoanalízis segítségével két ember nem képes *személyes érzékenységeinek félretételével*, pontosabban: a felettük való uralommal együttműködni a közös ügy érdekében.” (Freud – Ferenczi, 2000, 409. – az én kiemelésem)

A „személyes érzékenység” tehát tagadhatatlanul létezik. Hogy ez Freud számára is ismert, az kiderül a 2011. május 28-i leveléből, ahol már nem arra hivatkozik, hogy Jung „senkivel” sem szeret együtt dolgozni, hanem kifejezetten Ferenczi és Jung kapcsolatáról beszél: „Még egyszer fontolóra vettem az Ön viszonyát *Junggal* és azt hiszem, akkor kellene meglátogatnia őt Zürichben, amikor nem vagyok ott, be kellene mutatnia az anyagát, a többit megbeszélni vele.” (Freud – Ferenczi, 2000, 413.)

Az 1911. június 3-i Ferenczi levél egy új aspektusát veti föl Ferenczi és Jung kapcsolatának. Itt nem esik szó okkultizmusról, misztikáról, mégcsak Jung nevét sem említi – viszont előkerül a szimbólum problémája, ami majd Jung művének is egyik alapkérdése lesz. „A szimbólumképzésre vonatkozó elgondolásom egyre világosabb alakot ölt.” (Freud – Ferenczi, 2000, 417.)

Június 19-én Ferenczi bizakodó hangú levelet ír Freudnak. „*Jungtól* megérkezett a válasz. Igen kedves, előzékeny. [...] A levelet mellékelem. Kérem azonban, hogy *Jung* külön kérésére diszkrétan kezelje. Azaz: a ’titkos művészetekről’ szóló bekezdést nem ismertettem Önnel. [...] Kérem, küldje vissza *Jung* levelét.”⁷ (Freud – Ferenczi, 2000, 420. – Ferenczi kiemelései) Freud is bizakodó és biztató hangulatba kerül: „Mellékelem *Jung* levelét. Nagyon szeretetreméltó. Tartsa melegen a barátságot. Asztrológiai tanulmányairól egyébként tudok.” (Freud – Ferenczi, 2000, 421.)

(3) *Második felvonás. Félre értés.* Októberre azonban mintha minden egyszerre megváltozna. Ekkor Ferenczi Jung feleségével is levelezésben áll, aki érzékeli Jung és Freud elhidegülését, és ezért Ferenczihez fordul. Ferenczi a levelet továbbítja Freudnak, és egy megnyugtató válaszlevél írását ajánlja föl. Két, egymással összefüggő problémáról van szó. „objektíve Dr. Jung asszony észlelhetett valamit abból, hogy Ön nem helyesli a zürichi okkultizmust és talán abból is, hogy nincs teljesen megelégedve *Jung* libidó-tanulmányával.” (Freud – Ferenczi, 2000, 437.) Ez volna az egyik dolog. A másik, amit Ferenczi föltesztel *Jung* magatartása mögött: „elégedetlen a mesterrel (apával) való nem *teljes* intimitás miatt. [...] Az persze bizonyosan téves, hogy Ön a ’tekintélyt’ akarná megőrizni.”⁸ (Freud – Ferenczi, 2000, 436-437 – Ferenczi kiemelése) Ferenczi meg is írta a válaszlevelet. Meglehetősen bonyodalmakat okozott ezzel. A Freudnak írott, 1911. október 23-i mentegetőzős levél teljes egészében ezzel a problémával foglalkozik.

⁶ A Freud – Jung levelezés nem tartalmaz ilyen levelet! (Vö. Freud – Jung, 1974a, 1974b)

⁷ Sajnos, ez a levél sem maradt fenn.

⁸ Jung valóban a „tekintélyt” tartotta a Freuddal való szakítás legfőbb okának: Freud „a személyes tekintélyt az igazság” fölé helyezte. Egy kísérletekor, hogy Freud álmát értelmezze, ezt a választ kapta: „Csak nem kockáztatom a tekintélyemet!” (Jung, 1987, 197.)

„Dr. Jung asszonynak az Önhöz írt legutóbbi levelem szellemében írtam, kihúztam az okkultizmust és a libidó átalakulását, s arra biztattam, hogy írjon Önnek.

Annak lehetőségével, hogy Jungnak sejtelve sincs az egésze, magam is számoltam, végül azonban mégis azt hiszem, hogy a nő nem szophatta az ujjából az egészet.

Diadalmaskodni Ön felett nem akartam. Még ha Jung asszony benyomásai megegyeznek is Jungéival, ettől még mindketten (Jung és én) tévedhetünk, és infantilis szükségleteink érvényesítését jogosnak tarthatjuk. Ha Jungnak ugyanolyan komplexusai lennének, mint nekem, ez részemről még nem lehetne ok arra, hogy diadalmaskodjam Ön felett. Legfeljebb annak jele lenne, milyen nehéz lemondani a gondolati közösségről egy apaszerű lényről. [...] Az első félreértés Öntől ered, amikor az én levelemet olvasta; pontosan emlékszem, hogy egyáltalán nem az volt a szándékom (s a levélben sem ezt a szándékot említettem), hogy Jung asszonynak arról írjak, hogy Ön nincs megelégedve Jung okkultizmusával és libidóelméletével; én csak a magam személyes véleményét írtam le! Kissé meglepett tehát, amikor ma reggel azt olvastam a levelében, hogy Jung asszonynak írva *érintsem* [streifen] az okkultizmus- és a libidóelmélet-történetet. Én (mint engedelmes diák) ezt meg is tettem, mindazonáltal oly módon, hogy semmivel meg nem alapozott *sejtésről* beszéltem róla, s hangsúlyoztam, hogy még semmiféle becsmérlő megnyilvánulást nem hallottam Öntől Junggal kapcsolatban.

Elképzelheti mennyire kellemetlen meglepetés ért, amikor most, természetesen a Jung asszonynak írt levél elküldése után, még egyszer elolvasom a levelét, s azt látom, hogy tegnap reggel törölni [streichen] helyett *érinteni*-t [streifen] olvastam. Különös, hogy a többi, *érinteni* szóval egyáltalán nem összhangban álló megjegyzését Jung okkultizmusáról és libidóelméletéről szintén racionalizálni tudtam.

Kiderül tehát, hogy Ön *joggal* értett félre engem, azaz egy számomra tudattalan szándékot, amelynek azonban meg kellett lennie bennem, akarta semlegesíteni a válaszában. Ez azonban nem sikerült Önnek; a szándékom éppen az Ön félreértését használta fel arra, hogy érvényesüljön.

Jó, hogy ezt olyan formában tettem, amely semmire sem kötelezi Önt. Nyugodtan letagadhat mindent, amit mint sejtést fogalmaztam meg.

A dolog tehát nem éppen diadalmasnak látszik számomra!” (Freud – Ferenczi, 2000, 439-440 – Ferenczi kiemelései)

Nem hiszem, hogy ez a levél különösebb kommentárt igényelne. A szálak összekuszálása és a tudatos áthárítása a tudattalanra – Ferenczi bravúros taktikai és stratégiai készségét igazolja.

(4) *Harmadik felvonás – Totem és tabu*. Dereng már, hogy Ferenczinek miért volt Jung útban. Azonban útban volt Jung (készülő könyve) a Mesternek is. Freud 1911-ben kezdett bele a *Totem és tabu* (Freud, 1912-13) gondolatiságának kialakításába. És ez valóban „tabutéma” lesz. November 5-én Freud ezt írja Ferenczinek: „A megértés csak most kezd derengeni bennem, amióta egyetlen terhelő anyagként a 'Wandlungen' meg nem említése kerül előtérbe. Mivel *magam is ugyanezen a témán dolgozom*, lehet, hogy bizalmatlanságot keltem egynémely sajátossággal, amelyek munkastílusom gyökereivel függnek össze.” (Freud – Ferenczi, 2000, 441. – az én kiemelésem)

1912 januárjára már elszabadulnak az indulatok – és a gondolatok is. Ferenczi mintha tudná, mit vár el tőle Freud. Biblikus események: Káin és Ábel, a tékozló fiú, Júdás, és Péter, és Pál. Az „Atya” trónusán ülve pálcát törhet vagy fogát piszkálgathatja civakodó gyerkőcei fölött.

1912. 01. 20.: „Emiatt most Jungról a testvéri irigység nélkül tudok gondolkodni. Korlátlan és zabolátlan nagyravágyást sejtök nála – az Ön által kiemelt pénzkomplexus mellett –, amely Önnel szemben aki annyira fölötté áll, kicsinyes gyűlöletben és irigységben nyilvánul meg. [...] A szabad kibeszélés (*ψα* nyíltsággal) volna természetesen a legjobb megoldás. Ehhez azonban arra lenne szükség, hogy Ön már most Jungot is analitikus kezelésbe vegye. Mindent egybevetve azt hiszem, hogy némi *elővigyázatosságra* van szükség Junggal szemben.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 39. – Ferenczi kiemelései)

Freud válasza, 23-án: „Most már nem írok többet neki, és Önt is nyomatékosan kérem, hogy ne akarjon közvetíteni. Ψα nyíltságról részemről szó sem lehet, mivel ő hallgat, nem adott őszinte felvilágosítást, én pedig nem hajlok a 'kezelésre'.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 40-41.)

Persze a kocka, mint ez Ferenczi leveleiből (az imént idézettből is) kiderül, az utódlás és a testvérféltékenység kérdése körül forog. És nem *alea iacta est* (Freud – Ferenczi, 2002a, 40-41) – hárman is játszanak, és még nem dőlt el, ki játszik össze, és kivel. Nem egyszerű a trónra törés, ezt már a római történelemből is megtanultuk. Van, aki Brutus akar lenni, s van aki „csak” kivár. Van, akinek a másodhegedűs szerep is megfelel. És közben még kontrázik a brácsásnak is.

(5) *Epilógus. Jungtalanítva.* Ferenczi Freud Junggal való végleges szakítása (1913) után valóban mindent megtett, hogy a svájci pszichiátert analitikus körökben ellehetetlenítse. Harmat úgy vélekedik, hogy: „Személyes motivációk ebben aligha játszhattak szerepet, hiszen Ferenczi korábban jó viszonyban volt Junggal.” (Harmat, 1994, 52.) Ez igaz. Mármint a jó viszony. De mikor, és meddig tartott, és mikor ért véget és miért? Úgy vélem, megfelelően és illően dokumentáltam az előzményeket. Ezért sem érthetek egyet azzal a „megjegyzéssel”, „hogy a Junggal történt szakítást Ferenczi provokálta volna ki [...] legalábbis naivitásról és az előítéletek makacosságáról tanúskodik [...]” (Harmat, 1994, 53.) Mindkét, mindhárom részről sértettség izzott egy füstölgő egyesület kívülről látszólag szürke és csendes hamuja alatt. „Amikor a szakítás nyilvánosságra került, Ferenczire mint a Freud melletti legjelentősebb pszichoanalitikusra hárult az a feladat, hogy nagy cikkben utasítsa vissza Jung nézeteit [...]”. (Harmat, 1994, 53.) Azonban az, hogy Jung új könyvéről Ferenczi írjon recenziót, már sokkal korábban eldől.

Nézzük sorra a történéseket. Ferenczi írja 2012. január 27-én Freudnak: „Jung viselkedésének ψ. megértéséhez talán azt is figyelembe kell venni, hogy milyen reakciót válthattak ki belőle azok a részben rosszálló megjegyzések, amelyeket a bécsi egyesületben Ön tett a jungi libidó-munka egyes kérdéseiről, s amelyekről Jung Spielrein kisasszonyon keresztül értesülhetett.⁹ [...] Magam is sajnálom, hogy valláslélektani gondolatait közölte Junggal. Lehetséges, hogy ellenállása részben az Ön eredményei miatt érzett irigységben gyökerezik.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 42-43.) Freud másnapi válaszában nem nélkülözi az iróniát: „Jung végre írt, s a libidó-munka általi igénybevétellel magyarázta, hogy most nem képes további 'libidó' kibocsátásra.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 46.) Február elején Freud még egyszer visszatér a témára: „Amit Jungról és a jövő kérdéseiről ír, nem tévesztette el a hatását nálam.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 48.) Ezután meglepően csendes időszak következik. A levelezésben Jung neve csak közel egy hónappal később szerepel, akkor is pozitív kontextusban: „Jung másodszor is harag nélkül írt. Nem lesz hát vihar; legutóbbi válaszómban megengedtem magamnak egy kis halk zsörtölődést.” – írja Freud. (Freud – Ferenczi, 2002a, 59.) Majd márciusban (03. 03.): „Utolsó levelében Jung arra utalt, hogy valószínűleg neheztelnem kellene rá, mire a válaszómban kissé kiléptem tartózkodásomból és leszidtam. Úgy látom, hogy *elégé elhanyagolja az egyesület érdekeit.*” (Freud – Ferenczi, 2002a, 61. – az én kiemelésem) Tíz nappal később: „Junggal volt egy kis beszélgetésem, amely csinos engedménnyel végződött részéről. Marad a hajlam, hogy magánkapcsolatunkban tartózkodó legyen, amit tiszteletben is tartok, azaz a megfelelő tartózkodással viszonzok.”¹⁰ (Freud – Ferenczi, 2002a, 68.)

Jung időközben Amerikába utazott, s valószínűleg ez az akciója is hozzájárult ahhoz, hogy viszonya Freuddal a „tartózkodásból” visszaforduljon szembenállássá. 2012. 03. 24-én Freud tárgyilagosan még csak erről számol be Ferenczinek (noha kitér Jung távollétének kihatására a tervezett az évi kongresszusra): „Jung ma azt írja, hogy a New York-i Fordham Egyetem szeptember 10-től előadásorozatra kérte fel.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 75.) Úgy tűnik, ez már sok lesz az eddig Jung-ügyben hallgató Ferenczinek.

⁹ Sabina Spielrein (1885 - 1942): orosz-zsidó pszichiáter, pszichoanalitikus. Jung első pszichoanalízissel kezelt páciense, később barátja, majd szeretője. Vö. Etkind, 1998, Spielrein, 2006, 2008.

¹⁰ Vö. Freud – Jung, 1974a, 1912. 03. 3. és 03. 5.

Bizonyára másoknak is föltűnő, hogy január 27. óta Ferenczi leveleiben meg sem említi Jungot, még a nevét sem írja le! Most viszont, 2012. 05. 27-én, egy négy hónappal későbbi levelében, igaz, hogy zárójelben, de szerepelteti Jungot – a kontextus és az előzmények, főként az elkövetkezendők fényében legalábbis kétértelmű vagy ambivalens felhangot ad a látszólag odavetett mondatnak. „Kérem, mihamarabb adjon hírt *tudományról, propagandáról, személyes ügyekről* (Jung) – szó szerint *felüdtene*.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 90. – az én kiemeléseim) Én – lehet, hogy rossz füllel, de – belehallom a szorongást, az irigységet és a kényszert, hogy: Jungról igenis beszélni kell!

És Freud beszél. „[Binswangerrel¹¹] Jungról is beszélgettünk, s tudatta velem, hogy bár mint tanítványa közel áll hozzá, személyes vonzódásától soha semmit nem várt. Nem vezetői alkat, erősen magához vonzza a férfiakat, majd hidegségével és tapintatlanságával eltaszítja őket. *De nem is pótolható*. [...] Azt hiszem, Zürichben nem viselkednek ügyesen. Jung *kieresztette a kezéből a gyeplőt*, s valószínűleg ezért ír olyan keveset erről.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 91-92 – az én kiemeléseim) A következő hónapban már nyilvánvalóvá lesz a Ferenczi-Jung-viszony nem csupán személyes, de a pszichoanalitikus szervezetre is kiható alakulása. Freud azt tanácsolja Ferenczinek, aki a gondolatátvitelről szeretne írni¹² (ld. Freud – Ferenczi, 2002a, 95.), hogy „a nyilvánosságra hozatal előtt egyetértésre kell jutnia Junggal. Azt hiszem, erre ígéretet is tett; ez azt is jelenti, hogy *Jungnak nem lesz további befolyása*.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 96. – az én kiemelésem) Hát nem lett.

Az amerikai közjáték és kihatása az egyesületre közben folytatódik. Freud, 1912. 06. 23.: „Jung amerikai meghívása nem túl biztató. Jones¹³ rossz néven veszi tőle, hogy emiatt feladta a kongresszust, s számon kéri tőlem, miért nem vettem át helyette a kongresszus vezetését. [...] [I]lyen javaslattal csak maga Jung állhatott volna elő.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 104.) S amit Freud előre látott, bekövetkezik. A zürichiek „Jung lázadásának jegyében találkoznak, ami a jövőt teljesen bizonytalanná teszi. Jung két hete ismét egy sort sem írt nekem. Mostanság a laikus analitikusok tevékenysége ellen papol [...]” (Freud – Ferenczi, 2002a, 106.)

Július végén Freud így számol be Ferenczinek: „Junggal kapcsolatban most már minden teljesen világos.” Majd idézi Jung hozzá írt levelét, s ezt fűzi hozzá: „világos lemondás. [...] Ez megkönnyíti a hivatalos szakítást. Mindegy, majd meglátjuk. [...] Jung feltehetően heveny neurózisban szenved. Bármilyen legyen is a kimenetel, úgy látszik, egyelőre kudarcot vallott az a szándékom, hogy zsidókat és gójokat egyesítsek a Ψ A szolgálatában. Úgy válnak el egymástól, mint olaj a víztől.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 117-118.) Mi ez? Egyszerű értelmezés vagy inkább burkolt rábeszélés? Véletlen-e vagy sem, de Ferenczi a 2012. május 27-i levélétől kezdve megint csak nem vett tudomást (vagy nem akar tudomást venni) Jungról, több mint két hónapig. Augusztus 6-i levelében viszont már reagál a „kolléga” viselt dolgaira – annál inkább öntudatosan, harcosan és győzedelmesen. „Mindazok után, amit Jung viselkedéséről tudtam, nyílt hadüzenete elszomorítani el tudott ugyan, de meglepni nem. [...] A pszichoanalízist úgy kezeli, mintha a *kettejük* személyes ügye, s nem objektív tudomány volna. – A többi svájci túlzottan az ő szuggesztív hatása alatt áll, s *egyől egyig antiszemiták*. [...] Nagyon örülök, hogy Jung szakítását oly könnyedén veszi.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 119. – az én kiemeléseim)

Freud azonban nem vette ezt a szakítást „oly könnyedén”. A „hadüzenetet” valóban hadüzenetként fogta föl. És – jó tábornokként – ki is adta az ukázt 2012. 10. 17-én: „pontosan egy hónapos határidőt adtam, s erre az időre kérem Öntől is a Jung libidó-tanulmányáról szóló *létfentosságú* munkát. Megkezdődtek tehát az ellenségeskedések. A támadás a legjobb védekezés.”¹⁴ (Freud – Ferenczi, 2002a, 132. – az én kiemelésem)

¹¹ Ludwig Binswanger (1881 – 1966): svájci pszichiáter, pszichoanalitikus, pszichológus. Az egzisztencialista pszichológia (daseinanalízis) egyik úttörője.

¹² Az írás nem jelent meg (vagy el sem készült, de mindenesetre nem ismert).

¹³ Alfred Ernest Jones (1879 - 1958): brit neurológus, pszichoanalitikus és Freud életrajzírója.

¹⁴ Ferenczi bírálata a *Zeitschrift*ben jelent meg (1913, 1, 391-403) *Kritik der Jungschen Wandlungen und Symbole der*

2. *Jungtalanítás – újratöltve.* Itt most kicsit ugrunk az időben. Mert kettős, noha szorosan összefonódó történet zajlik: a Jung-bírálat és a Freud-Jung-Ferenczi viszony történetei. Most az utóbbit folytatom.

Ferenczi 1912. december 7-én arról számol be, hogy kézhez kapta Jungtól a tanulmány könyv formájú kiadását. „Meg fogom köszönni” - írja Freudnak (Freud – Ferenczi, 2002a, 166.). Mi ez? Álszenteskedés vagy ironia? Freud mindenesetre válaszlevelében erre nem – vagy csak közvetve – reagál. „Jung amúgy mesüge, leveleiben a gyengédség váltakozik a dölyfös fölényességgel, s valamennyi beszámoló [...] arra utal, hogy kis tévedéseit nagy felfedezéseknek tartja.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 167.) Azonban a levelek egyre „kínosabbak” 1912. december 23-án Freud már így ír Ferenczinek: „A nap kínos szenzációja Jung mellékelt [...] levele. Joggal mondhatom róla, hogy hallatlanul pimasz. [...] Nehéz reagálni rá. Hiszen nyilvánvalóan az a szándéka, hogy provokáljon s így a szakításról is én tehessek, ő pedig elmondhassa, hogy én nem viselem el az analízist. Ha viszont nyugodtan és mérsékelt hangnemben válaszolok neki, s úgy kezelem, mint egyik betegemet, amikor éppen szidalmakban tör ki, akkor úgy gondolhatja, félek, s még arcátlanabbá válik; vagy rendületlenül kezelhetem tovább. Ebben a zavaros helyzetben még várok a reagálással [...], és a mézes-mázos választervezetet helyette Önnek küldöm el. A Münchenben kapott leckét tehát elfelejtette. [...] Azt hiszem, Jung nálunk is jobban tart attól, hogy esetleg feloszlik az egyesület, s most az Egyesületen belülről akar felszívni engem. Továbbra is tartózkodó leszek, de szívesen venném az Ön – józan – tanácsait.”¹⁵ (Freud – Ferenczi, 2002a, 174-175 – az én kiemelésem) Az utolsónak idézett mondat trükkös megfogalmazás. Valójában ebben a levélben Freud ad „tanácsot” Ferenczinek, hogy miként is kell megítélnie a történeteket és a Freud-Jung viszony állását. Ráerősít erre a Jungéval konkurensnek tekintett mű, a Totem és tabu megidézése is: „A totemlakomáról alkotott konstrukcióm a gyakorlatban válik be; mindenünnen rám zuhannak a ’testvérek’, köztük természetesen a ’vallásalapítók’ is.” És Ferenczi elérte a célzást.

Válaszlevele így kezdődik: „Köszönöm részletes levelét. Jung hallatlanul pimasz.” A levél következő, első része, a teljes szöveg kb. egynegyede a „pimaszság” mibenlétének kifejtése. Ezért „csupán” lábjegyzetben idézem.¹⁶ S bár Freud december 30-án még „tartja magát” („A Jungnak szóló levél nem ment

Libido címmel.

¹⁵ Jung december 18-i levelében fölírta Freudnak, hogy „tanítványait [...] kezeli”, de Freud önanalízise dacára sem „került ki a neurózisából”. Ő maga, Jung viszont: „egyáltalán nem [vagyok] neurotikus – hogy el ne kiabáljam! Én ugyanis lege artis és tout hublement analizáltattam magam.” (Freud – Jung, 1974b, 594.) Erre írja Freud fentebb idézett levelében Ferenczinek: „Tiszteltetem a neurózisomat, de azt hiszem, egész jól uralkodom felette. Ő viszont úgy viselkedik, mint valami ripacszkodó bolond és brutális fickó, de az is. A mester, aki őt analizálta, csak Mol[t]zer kisasszony lehetett, s elég balga, hogy büszke egy olyan nőszemély munkájára, akivel viszonya van. Valószínűleg ő heccelte fel Jungot rögtön, mihelyt az visszatért Zürichbe.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 175.) Maria Johanna Moltzer holland-svájci pszichoanalitikust (1874 – 1944) valóban Jung képezte ki pszichoterapeutává, és 1913-tól analitikusként dolgozott, de arra nincs adat, hogy analizálta volna Jungot. A választervezetben Freud azzal reagál Jung vádjaira, hogy nem hajlandó reagálni arra, hogy „visszaélek az analízissel, hogy ily módon gyermeki függőségekben tartsam egyik tanítványomat”, viszont „ahhoz vagyok szokva, hogy Bécsben az ezzel ellentétes szemrehányást hallom [...], túl keveset foglalkozom a ’tanítványok’ analízisével.” (Freud – Jung, 1974b, 596.) – A Freud – Jung levelezés idézésekor minden esetben a Freud – Ferenczi levelezés magyar kiadásában szereplő fordítást használtam.

¹⁶ A vonatkozó rész, teljes terjedelmében; már csak azért is, mert egyes kitételeire később vissza kell térnem: „Elfelejtji, hogy ő volt az, aki a tanítványok ’analitikus közösségét’ és a tanítványok betegként való kezelését kívánta. Mihelyt azonban róla magáról van szó, már nem akarja alkalmazni ezt a szabályt. A kölcsönös analízis értelmetlen és lehetetlen is. Mindenkinek képesnek kell lennie arra, hogy olyan tekintélyt ismerjen el maga fölött, akitől elfogadja az analitikus helyreigazítást. Valószínűleg Ön az egyetlen, aki megengedheti magának, hogy lemondjon az analitikusról; ez azonban tulajdonképpen nem előny az Ön számára, azaz az Ön analízise számára, hanem szükségszerűség: Önnek egyszerűen nem áll rendelkezésére hasonlított vagy akár magasabban álló analitikus, mert Ön *mindenki másnál* tizenöt évvel régebb óta folytatja az analízist, s olyan tapasztalatokat szerzett, amelyek belőlünk, többiekből még hiányoznak. Az önanalízisnek (amely kétségtelenül hosszadalmasabb és nehezebb, mint ha valaki más analizálja az embert) minden fogyatékosága ellenére fel kell tételeznünk azt a képességet Önben, hogy tüneteit féken tudja tartani. Hiszen az igazságokat, amelyeket mi naponta megerősítünk, végtére is

el, s másikat sem írok helyette. Tegyen, amit akar, rá és a barátságára éppoly kevés szükségem van, mint a hamisságaira.” [Freud – Ferenczi, 2002a, 188.]), 2013. január 3-án mégis írt levelet Jungnak, részben megegyezőt a levéltervezet tartalmával. (Freud – Jung, 1974b, 596., 598.) Egyebek között ez szerepel Freud levelében: „Köztünk, analitikusok között az a helyzet, hogy senkinek sem kell szégyellnie a maga kis neurózisát. Aki viszont, miközben nem normálisan viselkedik, szüntelenül azt üvölti, hogy ő normális, azt a gyanút kelti föl, hogy nincs tisztában a betegségével. Tehát azt javaslom Önnek, hogy privát kapcsolatunkat teljes egészében számoljuk föl [...]” (Freud – Jung, 1974b, 598.) Pár nap múlva Freud Ferenczivel is megosztja a történeteket: „Közlöm Önnel, hogy találtam néhány jó, udvarias, ám félreérthetetlen mondatot a célből, hogy a Junggal való magánérinkezést felfüggeszsem. A levél tegnapelőtt elment. (Az Öné tudvalevően nem lett föladvá.) [Jung] ma ismét írt, de már nem kell válaszolnom többé. A viselkedése neurotikus-gyalázatos. Ha a kezelése alatt állna, és azért megfizetne, akkor természetesen foglalkoznom kellene a megjegyzéseivel, de így ezt megspórolhatom magamnak és másra fordíthatom az energiámat. A zürichi tévedéseit jóvátehetetlennek tartom és azt hiszem, hogy 2-3 év múlva – *mint két teljesen különböző irányzat képviselői* – nem fogjuk érteni egymást.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 190. – az én kiemelésem) És lőn. Ez a történet ezzel véget ért.¹⁷

3. *A bírálattal.* Itt most bíráltnak és nem kritikának nevezem Ferenczi Jungról szóló írását és annak születéstörténetét. Azért, mert mintha egy per folyna le a szemeink előtt: Jung itt vádlott, Ferenczi az ügyész, Freud a bíró – de nincsen védőügyvéd. A bírálattal tehát már megírása – sőt Jung könyvének olvasása – előtt megkezdődött – 1912 október 21-ére egészen biztosan (és megvolt az ítélet is!¹⁸): „elkezdtem olvasni Jung libidó-tanulmányát. Tévedései már az első részben feltűnnek. Nem ismeri a tudattalant! [...] De nem ismeri a *tudatelőttest* sem.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 137. – Ferenczi kiemelése) Ennél keményebb vád pszichoanalitikust aligha érhet. Bár érdemes lenne teljes egészében idézni Ferenczi levelét, ezt terjedelmi okokból itt mégsem teszem meg. A tartalmi ellenvetések részben beleíródnak majd Ferenczi kritikájába, részben pedig hivatkozott levélben elolvashatók. Maradjunk a személyes szinten most, a tudományos helyett. „Mint látja, kezdek foglalkozni Jung bírálattal. De ezt *nem tekintem személyes ügynek*; csupán

többnyire *Ön* találta meg – méghozzá éppen önanalízisében. Ha *Ön*ben volt erő ahhoz, hogy azokat az ellenállásokat, amelyeket az egész emberiség támaszt az analitikus eredményekkel szemben, vezető nélkül önállóan küzdje le (*először az emberiség történetében*), akkor elvárhatjuk, hogy arra is legyen erő *Ön*ben, hogy kisebb tüneteivel is megbirkózzon. – A tények határozottan e mellett szólnak.

De ami *Önre* érvényes, ránk, többiekre nem áll. Jung nem képes ugyanúgy leküzdeni önmagát, ahogy *Ön* megtette. Az eredményeket készen kapta, mindenestül átvette, anélkül, hogy önmagának kipróbálta volna őket. (Mol[t]zer kisasszony analízisét nem tekintem teljes értékűnek.) – Akárhogy is van: Önnek a jövőben is meg kell elégednie az önanalízissel, amely már oly gazdag termést hozott a tudománynak; nekünk, többieknek viszont szerencsésnek kell tartanunk magunkat, ha *Ön* segít nekünk abban, hogy az egyetlen hatékony, azaz analitikusan igazolt módon uralkodjunk indulataink felett, s figyelmeztetéseivel felhívja figyelmünket pszichés szervezetünk gyenge pontjaira. – Egy időben magam is fellázdattam az *Ön* 'kezelése' ellen. Mostanra belátóbbá váltam, s úgy látom, hogy Önnek mindenben igaza volt, s nagyobb szolgálatot nem is tehetett volna nekem, mint hogy 'nevelésem' során nem mindig az érzéseit, hanem gyakran analitikus belátását követi. –

Jung jellegzetes bujtogató és vallásalapító. Újabb műveiben az *apa* szinte nem is játszik szerepet, annál nagyobb teret kap a *keresztény testvérközösség*. Könyve rettenetesen taszítóan hat rám; tartalma és formája ellenállást vált ki belőlem; fölösleges ravaszkodásai, felületessége, édeskésen poétikus hangneme gyűlöletessé tesz számomra. Gondolja csak el – még mindig nem olvastam végig.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 178-179 – Ferenczi kiemelése)

¹⁷ Igaz, Freud néha még mintha lezáratlannak tekintené az ügyet. Például 1913. 02. 17-én így győzködi Ferenczit – és önmagát: „Ha valaki ilyen nyilvánvalóan énközpontú és ilyen kevésbé megbízható, nem feltétlenül csalódik túl nagyot az ember, ha nem másként végződik a dolog.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 204.) És 1913. 05. 13-án is beleírja a levelébe: „Azt hiszem, helyes, ha nem engedem, hogy a dolgok személyes párbajjává fajuljanak Jung és énközöttem. Megszakítottam a kapcsolatot, akár marad az egyesületben, akár nem.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 222.) Mintha Freud csak magát akarná újra és újra elhatározásában megerősíteni.

¹⁸ Vö. Bacsó Péter *A tanú* című filmje. („Virág elvtárs: Nem akarja még egyszer átnézni a vallomását, Pelikán? [...] Pelikán: Elnézést, Virág elvtárs, ez az ítélet!”)

közös törekvéseinket akarom kifejtteni. Ezért arra kérem Önt, hogy megjegyzéseimet, amelyeket időnként közlök Önnel, Ön is tekintse át, s *mindenkor adja tudtomra a véleményét.* [...] A hírek Jung amerikai viselkedéséről (amelyeket egyenesen szédelgőnek kell neveznem) számomra is megkönnyítik a bírálatot. *Semmilyen tekintetben sem kell tehát kímélnem őt;* nem érdemli meg, s nem is válna hasznára. Rá akarok mutatni *az egész munkásságát jellemző ürességre és zavarodottságra;* eközben természetesen teljes mértékben tárgyyszerű kívánok maradni, hiszen maga a tárgy szól ellene.” (U.ott – az én kiemeléseim, kivéve az aláhúzottat) Az az érzésem támad, mintha egy diák beszámolóját olvasnám a házi feladatról, amelyben úgy kötelezi el és egyben úgy mentegeti magát, hogy azzal elnyerje tanára tetszését...

Pár napra a „beszámoló” folytatódik. És kénytelen vagyok ezt is hosszabban idézni. „Nem tudom megállni, hogy ne hagyjam abba a libidó-tanulmány I. részének olvasását, hogy elmondhassam Önnek, mennyire elszomorító benyomást kelt bennem az olvasmány. Most már látom, túlzott jóindulat volt *részünkről,* amikor ezt a munkát annak idején ’nem különösebben sikerültnek’ *ítéltük,* s meglep, miként volt lehetséges, hogy nem *vettük észre* a benne előforduló paranoid gondolatmeneteket. [Az én kiemeléseim.] A szerző minden pillanatban lesiklik az észrevételező tudomány vágányairól, s vallásalapítónak válik.¹⁹ Fő gondja nem a *libidóelmélet* [Ferenczi kettős kiemelése], hanem a keresztény közösség megmentése. A gyónást a pszichoanalízissel azonosítja, s nyilvánvalóan nem tudja, hogy a bűnök bevállása a pszichoanalitikus terápia kisebbik feladata, a nagyobbik *az apa-imágó lerombolása* [Ferenczi kiemelése], ami a gyónásban teljesen elmarad. Nyilvánvaló, hogy Jung *sohasem* [Ferenczi kiemelése] akarta (és akarhatta), hogy a betegek lerombolja. Tehát *sohasem* analizált, betegek számára az a *megváltó* [Ferenczi kiemelése] maradt, aki Istenhez való hasonlatosságában sütkérezik!” (Freud – Ferenczi, 2002a, 139.)

Két szempontot érdemes itt – legalább – figyelembe venni. Az egyik a *többszám* – szerintem tudatos és célzatos – használata. Ferenczi megelőlegezi, hogy *Freuddal együtt* hozták meg döntéseiket, a rosszakat is. A felelősséget így megosztja kettejük között – mind az előzmények, mind pedig a következmények tekintetében is. A másik szembeötlő dolog Ferenczi kiemelései. A „sohasem” hangsúlyozása, amivel visszamenőleg is minősíti Jung munkásságát, az „apa-imágóra” (a kontextusból adódóan Freudra is) vonatkozó megjegyzés és a „megváltó”-ra való utalás – egyben visszautalás Jung föltételezett (és nem indokolatlanul föltételezett²⁰) szerepvállalására (vallásalapítás), szerepvágyára (mártírként egy új mozgalom élén) és kereszténységére – szemben a „zsidó” pszichoanalízissel.

Freud válasza sokkal óvatosabb. „Fölösleges mondanom, hogy Jungra vonatkozó megjegyzései tökéletesen meggyőzőek, *csak hogy a bírálat egy részének másfelé kellene irányulnia.* Senkinek sem lehet a szemére vetni, hogy nem fogadja el a tudatelőtest, fel lehet viszont hívni a figyelmet azokra a nehézségekre és homályos pontokra, amelyek a tudatelőtest elutasításából fakadnak.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 140. – az én kiemelésem) Vegyük észre, Ferenczi milyen megjegyzéseire *nem* reagál Freud, hacsak az általam kiemelt rész nem ezekre vonatkozik... Ferenczi természetesen megértette Freud válaszát. „Köszönöm kritikai megjegyzéseit a Jung libidó-tanulmányával kapcsolatos véleményemhez, s arra fogok törekedni, hogy a recenzió *a szükséges éles hangnem ellenére a lehetőségek szerint tárgyilagosságnak tűnjék.*” (Freud – Ferenczi, 2002a, 145. – az én kiemelésem) „Tárgyilagosságnak tűnjék”. Vajon mit értett Ferenczi ezen? A kérdés költői. És Ferenczi nem is lehetett tárgyilagossá, egyre kevésbé, hiszen magától Freudtól folyamatosan értesült a Freud-Jung viszony alakulásáról. A tárgyilagosság itt valószínűleg pártatlanságot (is) jelent. Lehet-e tárgyilagossá, aki nem pártatlan? Elképzelhető. A kötődés és az igazság dilemmája ez. Van emocionális igazság és van racionális igazság. A tárgyilagossághoz az utóbbit asszociáljuk. A pártosság vagy pártatlanság viszont emocionális kérdés. Az igazság egy emóció esetében mint őszinteség nyilvánul meg. Ferenczinek egyszerűen kellett hünek maradnia Freudhoz és a tudományhoz. Freud 1912. november 26-i

¹⁹ Visszatérő motívum a *Levelezésben.* Vö. pl. a 2012. 12. 23-i levél („*a ’vallásalapítók’*” [Freud – Ferenczi, 2002a, 139.] vagy a 2013. 06. 08-i („[...] Jung Amerikában kijelentette, a ΨA nem tudomány, hanem vallás.” [Freud – Ferenczi, 2002a, 227.]).

²⁰ Vö. Noll, 1994 és Hárs, 2007.

levelében számol be Ferenczinek a „müncheni tanácsülésről” és az utána történekről.²¹ A dilemma magát Freudot is érintette: egyszerre kellett volna hűnek maradnia *a freudi pszichoanalízishez és a pszichoanalízishez mint tudományos intézményhez* – vagy intézményesülő, s ezzel róla le is való tudományhoz.

Válaszában Ferenczi fölvezet egy „programot” a zürichiek kezelésére. „*Hangnemünk természetesen legyen baráti, de legalább tudományosan tárgyilagos. Jung viselkedéséről adott értelmezését helyesnek vélem; az a fajta őszintétlenség, amelyről Ön beszél, valószínűleg a neurozisének is a lényege.*” (Freud – Ferenczi, 2002a, 162. – Ferenczi kiemelése) Freud már másnap válaszol: „Programjának minden szavát aláírom. Így fogunk cselekedni. *Szolgáljon ehhez mintaként az Ön kritikai tanulmánya Jung libidó-írásáról.*” (Freud – Ferenczi, 2002a, 164. – az én kiemelésem)

Ferenczi tanulmánya azonban váratott magára. Ezt Ferenczi Jung munkájának rá tett hatásával magyarázza, de gyanítom, hogy „ellenállásába” más is belejátszott. A feladat megtisztelő volt ugyan, de ugyanakkor kínos is. „Könyve rettenetesen taszítóan hat rám; tartalma és formája ellenállást vált ki belőlem; fölösleges ravaszkodásai, felületessége, édeskésen poétikus hangneme gyűlöletessé teszik számomra. Gondolja csak el – még mindig nem olvastam végig.” – írja Ferenczi Freudnak 1912. 12. 26-án (Freud – Ferenczi, 2002a, 179.). Freud pedig, mintha csak „lökést” akarna adni Ferenczinek, 1913. február elején erről értesíti: „jeleztem neki az Ön kritikáját a munkájáról” (Freud – Ferenczi, 2002a, 196.) Innen már valóban mintha nem lenne visszaút. Ferenczi mégis, egy hónappal később is így számol be a dolgok állásáról: „A libidó-cikkre vonatkozó kritikát mégiscsak el kell halasztanom.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 207.)

Eltelik újabb két hónap, és még mindig nincs kritika. Freudot azonban mintha sürgetné a „közelgő” kongresszus is: „Jungtól rosszra kell számítanunk, és felkészülhetünk rá, hogy a kongresszusra összeomlik a szervezet. [...] Ilyen körülmények között az Ön bírálata a libidó jungi felfogásáról különösen sokat nyom majd a latban.”²² (Freud – Ferenczi, 2002a, 218.) Ferenczi – mérlegelve vagy sem, hogy a kongresszusig még van idő – válaszában újabb halasztásról jelent; ugyanakkor a mérleg másik serpenyőjébe bedobja a Jung művével kapcsolatos eddigi fontos meglátásait: „A jungi libidóelmélet bírálatát majd legközelebb fejezem be. Soha életemben nem volt kellemetlenebb feladatom! Nota bene: végül rájöttem a jungi felfogás legtitkosabb értelmére. Ez nem más, mint az ő álcázott és tudományos formába burkolt *okkult* hitvallása. *Az álmok megmondják a jövőt, a neurotikusok mantikus adottsággal rendelkező emberek, akik az emberi nem jövőjét* (haladás, a szexualitás elfojtása) *előre megjósolják.* A tudattalan tudja a jelent, a múltat és a jövőt, a ’szimbólumokban’ elárulja magát az emberiség jövő sorsa (vagyis a ’feladata’). Mindez Jung *asztrológiai* tanulmányaiból (?) származik. – Az a kevés, amit ’okkultnak’ látott, elegendőnek bizonyult

²¹ Münchenben 1912. november 24-én tartottak konferenciát a helyi egyesületek vezetői. „Az ülés után 11^h körül elmentünk a megbeszélte sétára a dolgok kibeszélése céljából. Egyenesen rákérdeztem, mi a baja [...]” Ezután hosszas beszélgetés következett, majd: „Teljesen le volt sújtva, szégyellte magát, majd mindent elismert [:] már régóta attól tartott, hogy a velem vagy másokkal fenntartott bensőséges viszony káros az önállóságára nézve, ezért elhatározta, hogy visszahúzódik; velem szemben azonban az apa-komplexus lett úrrá rajta, ezért félt, hogy mit szólok majd változásaihoz, sajátos kifejezőmódjához; biztosan nem volt igaza abban, hogy bizalmatlanul viselkedett; bántja, ha a komplexusok bolondjának ítélik, stb. Nem kíméltem, lazán annyit mondtam neki, hogy vele nem lehet barátkozni, hogy ő maga teremtette meg azt a bensőségességet, amelyet aztán brutálisan lerombolt; hogy egyáltalán nincs rendben a férfiakkal, nemcsak velem, hanem a többivel sem. Bizonyos idő után mindegyiket eltaszítja magától. Mindenki, aki most velem van, tőle jött, mert elüldözte őket. [...] Azon az egy ponton csalódtam benne, hogy *született uralkodónak tartottam*, aki tekintélyével sok tévedéstől mentheti meg a többieket; *ám nem az*, maga is éretlen, ellenőrzésre szorul, stb. Egyáltalán nem ellenkezett, és mindent elismert. Azt hiszem, jót tett neki. Ha ragadnának rá a benyomások, tartós változásban is hihetnék. A lényében azonban van valami őszintétlenség, ami lehetővé teszi számára, hogy kimossa magából a kapott benyomásokat. [...] Jung 5^h-kor ezekkel a szavakkal búcsúzott tőlem: ’Meglátja, teljesen az ügy mellett állok.’ Együtt maradtunk az indulás idejéig.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 160-161. – az én kiemeléseim)

²² A IV. Nemzetközi Pszichoanalitikus Kongresszust 1913 szeptember 7–8 között rendezték Münchenben. Tehát még volt idő...

ahhoz, hogy pszichoanalitikus tudásának egész, nyilvánvalóan meglehetősen ingatag építményét ledöntse.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 220. – Ferenczi kiemelései)

Vegyük röviden újra sorra a Jung-kritika keletkezéstörténetének főbb állomásait. Freud 1911 májusában értesül Jungtól terveiről, és megírja Ferenczinek is. Ekkor még közös munkára buzdítja őket. Ugyanebben az évben kezd bele a *Totem és tabuba*. Jung munkája mind a *Totem és tabu*, mind pedig Ferenczi szimbólum-kutatásai számára később potenciális vetélytársat jelent – legalábbis Freud és Ferenczi így érezhetik. Újabb tényezőként lép a történetbe a személyes viszonyok és az egyesület sorsának alakulása. Ezért 2012. 10. 17-én Freud megszabja Ferenczinek a „pontosan egy hónapos határidőt” amikorra „a Jung libidó-tanulmányáról szóló *létfontosságú* munkát” kéri. Ehhez képest az majdnem egy évvel később lesz készen és jelenik meg. De 2013. 06. 17-én Freud „már” mégis elégedetten nyugtázza: „Jung-kritikája kitűnő lett, most így nyomtatásban annyira tetszett nekem. Teljességgel meg vagyok győződve az ’új irányzat’ tartalmatlanságáról.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 229.) Ezzel egy másik történet végére is pont került.²³

3. *Jung gyászajándéka*. Először vissza kell lapoznunk a *Levelezésben* 1912. november 10-ig. Ferenczi azt írja Freudnak: „A Jung-munka – amúgy kellemetlen – olvasmányának megvan az az előnye, hogy az ember kénytelen elgondolkodni egyen s más. Különösen a *szimbolikán*, amelyről Jung tarka keverékben hord össze igazat és hamisat, fontosat és mellékeset. Leírásának zürzavarában nem lehet tisztán látni.” Majd előáll egy „ötlettel”, „amely talán segít tisztázni a kérdést”.²⁴ (Freud – Ferenczi, 2002a, 154. – Ferenczi kiemelése) – Ferenczi kiemelései) Az „ötlet” nem kerül be a Jung-bírálatba. „Természetesen tudom, hogy az ilyen konstrukciók nem igazán illenek a jungi mű bírálatába s más összefüggésben fejtendők ki.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 155.)²⁵ De nézzük azt, ami a Jung-bírálatba végül bekerült. És most nem elsősorban a tudományos szempontokat helyezem előtérbe, ezekről már többen írtak. A szöveg és a szerző *külső* kontextusának megteremtésére szeretném fölhívni a figyelmet, egy befogadói – esetünkben: be-nem-fogadói – attitűd kialakítására tett – és Magyarországon legalábbis – sikeresnek mondható kísérletre.

Ferenczi – okosan és taktikusan – dicsérettel kezdi, amit azonban így vezet be: „Könnyűvé és kellemessé válnék e feladat, ha e dolgozatnak számos kiválóságára fordítanók csak figyelmünket. Szorgalommal és el nem lankadó lelkesedéssel búvárkodott a szerző az emberi tudás csaknem minden terén, a természettudományokban úgy, mint a szellemiekben és gyűjtötte egybe az anyagot, melyből *új világnézetét felépítette*.” (Ferenczi, 1913a, 181. – az én kiemelésem) S ezzel gyakorlatilag megadja kritikája *burkolt* tárgyát is, ami nem más, mint Jung *világnézete*. Mi az, amit viszont Ferenczi *nyíltan* csinál, illetve,

²³ Bár Jung még sokszor szerepel a *Levelezésben*, de ez már nem változtat magyarországi „vendégszereplésén” a pszichoanalízis történetében. Ferenczi Jung-kritikájával a későbbi analitikus pszichológia szerepe nálunk végleg eldőlt.

²⁴ „A szimbolikában (az egyén és a faj esetében) két szakaszt kell megkülönböztetni: az elfojtás *előtti* és *utáni* szimbolikát. Az előbbi szakaszt *phaneroszimbolikának*, az utóbbit *kriptoszimbolikának* nevezném. [...] Ez a phaneroszimbolika szakasza: a vágy, hogy minden tárgyban, a legtávolabbi hasonlóság alapján is a szexualitást leljük fel. [...] Az elfojtásban mármint a szexualitás iránti érdeklődést erőszakkal elnyomják; az így elnyomott indulat egy része mégis megvalósulhat, mégpedig az érdeklődés és az indulat eltolása útján a korábban a hasonlóság alapján szexualizált dolgokra. Ezek a dolgok az egyén számára *sem magyarázható*, inadekvát indulati értékre tesznek szert: *kriptoszimbólumokká* válnak. [...] A kriptoszimbolika már magas fokon *szervezett*: lehetnek bennük olyan kriptoszimbólumok, amelyek phaneroszimbolikus előfoka nem saját egyéni életünkben, hanem elődeinkében keresendő. *Nagyon sok* kriptoszimbólumnak azonban bizonyosan *individuális* előtörténete van {személyes szimbólumok}.” (Freud – Ferenczi, 2002a, 154-155 – Ferenczi kiemelései, a { és } jelek az eredeti szövegben szögletes zárójelek.) A *Levelezés* magyar jegyzetanyagában a „phanero” kifejezéshez a „látható”, a „kripto”-hoz a „rejtett” (kryptos) jelentéseket adják meg. Ugyanakkor a „phan” képzelget is jelent, (de behallani a „pan” – „egész” – a megjelölt dolog minden egyedét összefoglaló, egyesítő – előszót és a „Pán”-t is), a „kripto” szóba pedig behallani a kriptát, a nyughelyet. Műveltsége és a szabad asszociációs módszer révén legalábbis Ferenczi ezt megengedhette magának. Mindez érthetőbbé teszi Ferenczi szövegeit és a *Thalassa* szimbólumelméletét is.

²⁵ Tudtommal Ferenczi máshol sem fejtette ki. Azonban a szimbólummegfordítás későbbi elméletének (*Thalassa*) nyilvánvalóan itt keresendők az előzményei és alapjai.

amiről azt állítja, hogy csinálni fog? „Mi az ő dolgozatát *kizárólag pszichoanalízisi szempontból* óhajtjuk bírálni, és különösen azoknál a fejtegetéseknél fogunk hosszabban időzni, melyek egy és más eddigi *analitikai nézetet* újjal, állítólag jobbal óhajtanak pótolni.” (Ferenczi, 1913a, 181-182 – az én kiemeléseim) Na, mi van? – kérdezhetné a naiv olvasó? Akkor most világnézetéről vagy analitikai nézetekről lesz szó? Ferenczi szövegének túlnyomó része mintha az utóbbi föltevést erősítené meg. „Mindenesetre éppen a szerző kiválósága az, ami óvatosságra int, arra, hogy dolgozatának tetszetős részeitől elragadtatva, kellőleg nem támogatott állításait is beigazoltnak ne vegyük. Csakis ez az oka annak a szigorúságnak, mellyel Jung libidó-elméletét elbírálni *kötelességem*.” (Ferenczi, 1913a, 182. – az én kiemelésem) Kötelesség, de ki, mi felé? Persze, a tudomány felé. De kötelesség ez Freud felé is is, s ennyiben a megfogalmazás elszólásnak is tekinthető.

Az első és legfontosabb támadás a jungi módszertant éri. (Ez egyben Freud *Totem és tabujának* apológiája is.) „Jung tanulmányában a következő feladatot tűzi maga elé: számos pszichoanalitikusnak sikerült az egyéni lélek vizsgálatából nyert ismeretek alkalmazásával mitológiai és történeti problémákat megfejteni; *Jung* meg akarja fordítani ezt a technikát és a történelem anyagából óhajt individuálpszichológiai megismeréseket szerezni. Ez a kísérlet eleve is nagyon merésznek látszik. [...] Fejtegetései ugyanis nemegyszer pszichoanalízisi megismeréseken alapulnak, amennyiben már *pszichoanalitice értelmezett* hitregéket használ fel lélektani problémák megoldásánál.” (Ferenczi, 1913a, 182. – Ferenczi kiemelései²⁶)

Ezután Ferenczi valóban rátér Jung könyvének tudományos – pszichoanalitikus – kritikájára, végigveszi a fő pilléreket, a gondolkodás két fajtáját, a szimbólum-elméletet és a libidó-teóriát. A kritika végén azonban visszatér az elején fölve(te)tt, majd elejtett szálhoz: „Végső benyomásunk pedig az, hogy Jung dolgozata nagy részében nem induktív tudományt, hanem – e mesterség minden előnyével és hátrányával – filozófiai rendszerezést alkotott. A filozófia legnagyobb előnye, hogy biztosítja a kedély nyugalmát; ha a lét nagy kérdései meg vannak oldva, a bizonytalanság kínjától megszabadultunk és a szisztéma hézagainak pótlását nyugodtan másra bizzuk. Legnagyobb hátránya pedig, hogy a túl korai rendszer alap gondolatának erőszakos kivitele közben szemet hunyunk az ellene szóló tények előtt.”²⁷ (Ferenczi, 1913a, 191.)

Ferenczinek Jung szimbólumelméletéről írott kritikája mindamelllett egy fontos szálát indított meg Ferenczi gondolkodásában – és általában a pszichoanalízisben. A szimbólumokat addig – a Freud által az *Álomfejtésben* kijelölt funkciójuk és természetük miatt – a pszichoanalízis periférikusan kezelte. „A szimbólumok ismeretén nyugvó értelmezés nem pótolhatja az asszociációs technikát, versenyre sem kelhet vele. Kiegészítése annak, s csak abba beillesztve szolgáltat használható eredményeket.” (Freud, 1986, 125.) Jung könyve (készülése során és megjelenése után egyaránt) viszont ráirányította Ferenczi figyelmét a szimbólum problematikájára, és sorra születtek és jelentek meg a tárgyra vonatkozó írásai.²⁸ E korai, a 10-es évek elején megfogalmazott gondolatok (is) vezettek el nála végül az 1924-ben megjelent *Thalassáig*.²⁹ Jung kiátkozott könyve tehát akaratlanul is megtermékenyítette a freudi pszichoanalízist – az már a sors iróniája, hogy többek közt egy nem kevésbé „kiátkozott” könyvvel –, olyan témát helyezett középpontba, ami azóta is időszerű.

²⁶ Érdekes, hogy Ferenczi egész szövegében *csak* itt van kiemelve Jung neve. Nem tekinthetjük véletlennek: én úgy értelmezem a kiemelést, mint rámutatást – „*ő az, aki*”.

²⁷ Maga Jung is megerősíti Ferenczi észrevételét a filozófiai törekvésről: „Ez a fejtegetés olyan libidó-fogalomhoz vezet, mely a természettudományos kutatás kereteiből kiemelkedve, filozófiai szemléletté tágu.” (Idézi Erős, 2000, 211. – 167. lábjegyzet)

²⁸ Ferenczi, 1913b, 1913c, 1913d, 1913e, 1914, 1915a, 1915b, 1915c, 1916, 1919.

²⁹ A *Thalassának* két forrása van. Az egyik az Ferenczi által az előszóban is hivatkozott Freud tanulmány (Freud, 1905), a másik pedig a szimbólum problematikájával kapcsolatos „előzmunkálatok” (Lásd 29. lábjegyzet).

Következésképpen csak félig igaz Harmat azon megállapítása, hogy „Jung tanításai Magyarországon csak kisebb visszhangra találtak, de abban, hogy a külföld megismerhette és megértette a svájci pszichoanalitikus szakadár munkásságát, paradox módon egy magyar tanítványa játszott jelentős szerepet: Jacobi Jolán.”³⁰ (Harmat, 1994, 388.) Valóban, szigorú értelemben véve, Jacobi volt Jung egyetlen magyar (származású) tanítványa, aki 1938 és 1943 között volt analitikus kiképzésben Jungnál. Hazánkban azonban az ő működése is „visszhangtalan” maradt.

A paradoxonhoz, hogy Jung éppen kritizált szimbólumelméletével hatott – Ferenczin keresztül – a pszichoanalízis alakulására, hozzájárul még egy másik is, ami szintén összekapcsolódik Ferenczivel. Ez pedig a kölcsönös analízis máig vitatott elmélete és gyakorlata. Szokás az interszubsztitívitásnak ezt a végletes formáját Ferenczi nevéhez kötni. A hagyomány úgy tudja, hogy a kölcsönös analízis gondolata Ferenczi egyik betegétől, Elisabeth Severntől³¹ ered. A terápia menetéről pontos leírással szolgál Ferenczi *Klinikai Naplója*, 1932-ből. A kölcsönös analízis alapja és föltétele az érzelmi semlegesség, az analitikus neutralitásának föloldása, ami ellen Freud mindig is tiltakozott. A kölcsönös analízisben nem csupán fölborul az analitikus-analizált hierarchia, de szerepcserék történnek a szereplők között. Az analizált analizálni kezd, az analitikus tudattalanja pedig kitérül.

Azonban az első kölcsönös analízis valószínűleg Jung és Otto Gross³² között zajlott, 1908-ban.³³ Ferenczi ismerte Grosst, és akár tőle, akár Freudtól vagy magától Jungtól is tudhatott az epizódról.

És bár nem nevezhető a kölcsönös analízisre irányuló próbálkozásnak, de az ötlet magában rejtette ennek a csíráját is, amikor egyszer Ferenczi, egyszer pedig Georg Groddeck³⁴ ajánlotta föl Freudnak, hogy analizálja – pszichoszomatikus tünetei miatt.³⁵ És láttuk, Jung is „fölcillantotta” ezt a lehetőséget. Freud egyik esetben sem élt vele. Groddeck ugyanakkor végzett kölcsönös analízist – éppen Ferenczivel.³⁶ Számunkra azonban itt most az a fontos, hogy a kölcsönös analízis gondolata a Jung – Gross kapcsolat óta már ott lebegett a pszichoanalízis horizontján. Lebeg, de se föl sem száll, se le nem esik. Maga Freud először mintha nem reagálna rá (Jung és Gross esetében³⁷), majd több mint húsz év elteltével Ferenczinél már ellenzi ezt az elképzelést. Mai szemmel – ez most csupán az én szemem – úgy vélem, egy „páciens” pácienssel ez valóban megengedhetetlen, hiszen a páciens nem köti sem orvosi, sem pszichológusi etika. A fölmerülhető veszélyekre és terápiás – továbbá az analitikus számára személyes, magánéleti – hátrányokra Ferenczi is ráébredt, *Naplója* tanúsága szerint.³⁸ A betegek, ha erre igény és alkalom is nyílik, bizony beszámolnak egymásnak terapeutájuk mélyvilágáról is. (Azonban egy analitikus-analitikus kapcsolatban – amilyen a „szupervízió” is – talán a kölcsönös analízis mégis megengedhető.)

³⁰ Jacobi Jolán (Székács Jolán, 1890 – 1973): svájci pszichológus, 1927-ben találkozott Junggal, az 1948-ban Zürichben alapított C. G. Jung Institute egyik kezdeményezője, ahol a „Lokomotív” becenevet kapta.

³¹ Elisabeth Severn (1879-1959): amerikai pszichoanalitikus. A *Klinikai Naplóban* „R.N.”-esetként szerepel (Ferenczi, 1996). Bár nem volt semmilyen tudományos fokozata, doktori címet használt és analitikusként dolgozott.

³² Otto Gross (1877 – 1920): osztrák orvos, pszichiáter, anarchista. Bővebben róla lásd: Friedrich, 2006 és 2007.

³³ Jung – Gross kapcsolathoz l.: „Amikor megakadtam, ő analizált engem. Ily módon még a saját egészségemnek is hasznára vált a dolog.” (Freud/Jung, 1974b, 170. - ezt és a további az idézeteket Friedrich Melinda fordításában idézem. (Ld. Friedrich, 2006.)

³⁴ Groddeck, Walter Georg (1866-1934): német orvos és író, a pszichoszomatikus és holisztikus orvoslás egyik megalapítója. Ferenczihez, és több magyar íróhoz is (Füst Milán, Kosztolányi Dezső, Dénes Zsófia stb.) szoros barátság fűzte.

³⁵ Vö. Hárs, 2008.

³⁶ Vö. Hárs, 2008. (Groddeck 1923. május 31-én így ír Freudhoz: „Ferenczi ismét eljött hozzám, én ismét kezeltem őt, és ő is analizált engem hat vagy hét alkalommal.” – in.: Vég, 1996, 132.)

³⁷ „Jó lenne, ha az analízis maradványaként baráti és kollegiális viszony maradna Önök között. Egyébként csodálkozom a fiatalság tempóján, mely két hét alatt megbirkózik egy ilyen feladattal: nekem tovább tartott volna.” (Freud/Jung 1974b, 171.)

³⁸ Ld. Ferenczi, 1996.

Én most például egy virtuális kölcsönös analízist hajtottam végre Freuddal, Junggal és Ferenczivel. Igaz, csak az egyik oldaláról számoltam be – ahogyan én elemeztem őket. Igaz, én nem vagyok pszichoanalitikus. De páciens sem.

S hogy ők hogy elemeztek engem, az egyelőre maradjon titok.

IRODALOM

- CSÁTH Géza (1912): dr. Brenner József: *Az elmebetegségek psychikus mechanizmusa*. Franklin-Társulat, Budapest, 1912. (Csáth Géza: *Egy elmebeteg nő naplója*. Magvető, Budapest, 1978.)
- ERŐS Ferenc (2000): *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Budapest, 2000.
- ETKIND, Alekszandr (1998): Sabina Spielrein: Tiszta játék egy orosz lánnyal. *Thalassa*, 1998/2–3, 51–108.
- FERENCZI Sándor (1913a): Jung libidó-elméletének bírálata. In: Erős Ferenc: *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Budapest, 2000., 181-191.
- FERENCZI Sándor (1913b): A szem-szimbolikáról. In: Erős Ferenc: *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Budapest, 2000., 144-146.
- FERENCZI Sándor (1913c): Ágynemű-szimbolika. In: *A pszichoanalízis haladása*. Dick Manó, Budapest, 1920., 135.
- FERENCZI Sándor (1913d): A sárkány, mint erekción-szimbólum. In: *A pszichoanalízis haladása*. Dick Manó, Budapest, 1920., 136.
- FERENCZI Sándor (1913e): A szimbólumok ontogenezise. In: Erős Ferenc: *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Budapest, 2000., 191-192.
- FERENCZI Sándor (1914): Élősködők, mint terhességi szimbólumok. In: *A pszichoanalízis haladása*. Dick Manó, Budapest, 1920., 134.
- FERENCZI Sándor (1915a): Egy szexuál-szimbolikus álom. In: Erős Ferenc: *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Budapest, 2000., 148-152.
- FERENCZI Sándor (1915b): Két tipikus kopro- és paedoszimbólum. In: *A pszichoanalízis haladása*. Dick Manó, Budapest, 1920., 129-130.
- FERENCZI Sándor (1915c): A legyező, mint genitál-szimbólum. In: *A pszichoanalízis haladása*. Dick Manó, Budapest, 1920., 131.
- FERENCZI Sándor (1916): A vagina cipőszimbólumának variánsa. In: *A pszichoanalízis haladása*. Dick Manó, Budapest, 1920., 131.
- FERENCZI Sándor (1919): A hisztériás materializáció jelenségei (Kísérlet a hisztériás konverzió és szimbolika magyarázására). In: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból*. Magvető, Budapest, 1982., 226-247.
- FERENCZI Sándor (1996): *Klinikai napló. 1932*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996.
- FREUD, Sigmund (1912-13): Totem és tabu. In: *Sigmund Freud művei V. Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. Cserépfalvi, Budapest, 1995., 23-157.
- FREUD, Sigmund (1905): Három értekezés a szexualitás elméletéről. In: *Sigmund Freud Művei IV. A szexuális élet pszichológiája*. Cserépfalvi, Budapest, 1995. 31-131.
- FREUD, Sigmund – Ferenczi Sándor (2000): *Levelezés I/1. 1908 – 1911*. Thalassa Alapítvány-Pólya Kiadó, Budapest, 2000.
- FREUD, Sigmund – Ferenczi Sándor (2002a): *Levelezés I/2. 1912 -1914*. Thalassa Alapítvány-Pólya Kiadó, Budapest, 2002.
- FREUD, Sigmund – Ferenczi Sándor (2003): *Levelezés II/1. 1914 – 1916*. Thalassa Alapítvány-Pólya Kiadó, Budapest, 2002.
- FREUD, Sigmund – Ferenczi Sándor (2004): *Levelezés II/2. 1917 – 1919*. Thalassa Alapítvány-Pólya Kiadó, Budapest, 2003.
- FREUD, Sigmund – Ferenczi Sándor (2005): *Levelezés III/1. 1920 – 1924*. Thalassa Alapítvány-Pólya Kiadó, Budapest, 2004.
- FREUD, Sigmund – Ferenczi Sándor (2005): *Levelezés III/2. 1925 – 1933*. Thalassa Alapítvány-Pólya Kiadó, Budapest, 2005.
- FREUD, Sigmund – Jung, Carl Gustav (1974a): *The Freud/Jung Letters: The Correspondence Between Sigmund Freud and C. G. Jung*. Princeton University Press, Princeton, 1974.

- FREUD, Sigmund – Jung, Carl Gustav (1974b): *Briefwechsel*. S. Fischer, Frankfurt/M., 1974.
- FRIEDRICH Melinda (2006): Otto Gross, az elfeledett kultúrforradalmár. *Thalassa*, 2006/2–3, 33–56.
- FRIEDRICH Melinda (2007): Otto Gross lázadása. *Thalassa*, 2007/2–3, 121–139.
- HARMAT Pál (1994): *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Bethlen, Budapest, 1994.
- HÁRS György Péter (2007): Egy örökség öröksége: Goethe a pszichoanalízisben. *Lélekelemzés*, 2007. II. félév., 47-55.
- HÁRS György Péter (2008) (Ferenczi, Groddeck, Füst Milán. Az F1-G-F2 háromszög. In: *Typus Budapestiensis*. Thalassa, Budapest, 2008, 171-212.
- JONES, Alfred Ernest (1955): *Sigmund Freud: Life and Work. Vol 2: The Years of Maturity 1901–1919*. Hogarth Press., London, 1955. (Magyarul, rövidítve a teljes munka: *Sigmund Freud élete és munkássága*. Európa, Budapest, 1983.)
- JUNG, Carl Gustav (1912): *Wandlungen und Symbole der Libido*. (München DTV, München, 1997.)
- JUNG, Carl Gustav (1915): *The theory of psychoanalysis*. The Journal of nervous and mental disease publishing company, New York, 1915.
- JUNG, Carl Gustav (1987): *Emlékek, álmok, gondolatok*. Európa, Budapest, 1987.
- JUNG, Carl Gustav (1934): Zur gegenwärtigen Lage der Psychotherapie. *Zentralblatt für Psychotherapie und ihrer Grenzgebiete*, 7, 1-16.
- JUNG, Carl Gustav (1944): *Psychologie und Alchemie*. Rascher Verlag, Zürich, 1944.
- JUNG, Carl Gustav (1967): *Alchemical Studies*. Princeton University Press, Princeton, 1967.
- NOLL, Richard (1994): *The Jung Cult: Origins of a Charismatic Movement*. Princeton University Press, Princeton, 1994.
- SPIELREIN, Sabina (2006): Naplórészletek. *Thalassa*, 2006/1, 49-62.
- SPIELREIN, Sabina (2008): A pusztítás mint a keletezés oka. *Thalassa*, 2008/3, 13–51.
- VÉG Katalin (1996): Lélekkeresés, Georg Groddeck ürügyén. *Thalassa*, 1996/3, 123–135.